

Vasy Géza

## AZ ILLYÉS-FELEJTÉS ELLEN

## Domokos Mátyás esszé-könyve

Melyek bármely szakmai terület legfontosabb alkotásai? Nyilván azok, amelyek alapvető kérdésekről nyíltan, akár vitára ingerlően, de megfontolandó igazságokat mondanak ki. A befejeződő huszadik század, s ezen belül különösen az 1945 utáni magyar irodalom történetével foglalkozó munkák között mindenképpen az ilyenek közé tartozik Domokos Mátyás új könyve, az *Adósságlevél*, amely esszéket, tanulmányokat tartalmaz Illyés Gyuláról. Tematikus, gyűjteményes kötet tehát ez, amelynek legkorábbi írása 1973-ból való, azaz mintegy negyed század munkáit gyűjti egybe. Az időbeli tágasság mellett műfajilag is sokarcú a kötet. Az eleve változatosságot megengedő esszé mellett könyvbírálat, verselemzés, filológiai anyagfeltárás, kiállítási megnyitó is olvasható, valamint — egyáltalán nem mellékesen — négy részletes interjú Illyés Gyulával.

A könyv megjelenése óta már a hetvenesek nemzedékéhez tartozó Domokos Mátyást egész irodalmári életútján végigkíséri választott hősének munkássága, több minőségben is. Vidéki gimnazistaként, majd bölcsészhallgatóként Illyés olvasójává vált. Miután a Szépirodalmi Könyvkiadó munkatársa lett, évtizedeken át szerkeszthette Illyés Gyula könyveit. E munka során mélyült el a személyes ismeretség, vált a tisztelgő s nyilván elfogódott tanítvány barátta. Ez is inspirálhatta a kiadót, hogy rávegye Domokost, vállalkozzon az Illyés-monográfia elkészítésére az *Arcok és vallomások* sorozat részére. (A hetvenes években hosszú időn hirdette ezt a tervezett kötetek között a sorozat minden újabb kötete.) Valószínűleg Domokos esszéíró alkatától is idegen lehetett ez a feladat, mert ezt a könyvet soha nem írta meg, végül Tüskés Tibor készítette el (1983-ban jelent meg, már Illyés halála után.) Az életrajzi és az írói ars poeticát kiemelő szempontú — monográfia helyett azonban elkezdtek sorjázni az itt olvasható írások — sok más egyéb mellett -, s ezekkel Domokos Mátyás nemcsak korunk egyik legtöbb megbecsülést érdemlő esszéírójává vált, hanem e munkákkal sokkal fontosabb feladatokat is elvégzett, mint a kismonográfia esetleg kelletlen megírásával. Az *Adósságlevél* nemcsak az Illyés-kutatás számára megkerülhetetlen. Mindazoknak ismerniük kell, akik a huszadik századi magyar irodalommal, történelemmel, művelődéstörténettel, irodalompolitikával foglalkoznak.

A könyv anyagát két friss keletkezésű vallomás-esszé keretezi, a *Hajnali józanság* és az *Adósságlevél*. Az alapgondolat ezekben is megfogalmazódik. A kiindulópont a mai, az első utókor magatartása, amelyre, legalábbis a nyilvánosságban megtapasztalhatóan nem az a jellemző, amit Domokos Mátyás gondol: öbönne kiolthatatlan hiányérzetet kelt Illyés Gyula távozása. A „hálás” utókor viszont „melyre temette bele tudatalattijába”, s többnyire hallgat róla. E csöndet szinte már totálissá növekvőnek tartja Domokos, fő okaként pedig azt nevezi meg, hogy „nemcsak övele, hanem a nézeteivel és a tetteivel kellene szembenéznünk és mindenekelőtt tulajdon lelkiismeretünkkel.”

Elismerve és elfogadva e helyzetelemzés igazságát, hozzátenném azért, hogy én más oklánccolatot is hasonló súlyúnak látok. A korváltásra gondolok, de első sorban nem a közvetlenül politikai szintűre, azaz nem a rendszerváltásra, hanem arra, amelyik a leggyakrabban posztmodernnek nevezett korszakhoz elvezetett, s életmagatartást, világ-szemléletet, esztétikai értékrendet, ízlést s még sok minden mást is átforgalmazt. Két-három évtized alatt olyan nemzedékek nőttek fel, s váltak a politikai változások előszelében, majd zajlásában hangadóvá, amelyeknek ez a kultúra az alapélményük, s nem a Zrínyitől Berzsenyin át Illyésig tartó vonulat „hagyománya”. Idősebbek nyilván emlékeznek Esterházy Péter *Termelési regényének* éppen két évtizeddel ezelőtti megjelenésére. A műnek szinte egyöntetűen elismerő volt a fogadtatása, az általános olvasói véleményekkel kapcsolatban viszont az volt akkor a tapasztalatom, hogy szinte évjárat pontossággal el lehetett különíteni a regény híveit és elutasítóit, végigolvasni sem képes próbálkozóit. A körülbelül egy évtizeddel az író előtt születő nemzedék még értő olvasó volt, az idősebbek csak kivételesen. S hogy nem csupán poétikai vagy nyelvi kérdésekben bizonyultak konzervatívnak, azt megtapasztalhatták néhány év múlva, ugyane szerző *Kis Magyar Pornográfia* c. könyvét felnyitva, ahol már az első oldalakon — szexuális tanácsadás játékos-komoly keretébe ágyazva — utasítja el a szerző a szolgálatelvi irodalmat. Neveket ugyan nem említi, de felismerhetően Illyés Gyula példázatára (Vízügyi Hivatal) és Veres Péter szóhasználatára utal (népben-nemzetben gondolkodni).

Magyarán: az Illyés-felejtés oka nemcsak a lelkiismeretvizsgálat-tól való ódzkodás, hanem a másfajta gondolkodásmód, más-

fajta ízlés is. Természetes válasz erre az lehetne, hogy az érték egy bizonyos szint fölött ízléstől független. Vörösmarty és Petőfit, Adyt és Szabó Lőrincet egyaránt nagy költőnek tartjuk, pedig igencsak sok mindenben különböznek egymástól. Nyilvánvaló, hogy hosszabb távon, a jövő század majdan formálódó évtizedeinek mélyében Illyésnek is ez az értéktisztelő elismerés lesz a sorsa. Ma még túl közel van hozzánk élete és kora, mely kisebb-nagyobb részben a mi korunk is volt, túl sok a legenda és az ellenlegenda körülötte. S még egy baj van: a nem-ismeret. Amit nem ismerünk, vagy legfeljebb pletykákból, torz hírekből, annak nehezen válhatunk hívévé. Az Illyés-felejtés mellett ma már talán ugyanannyira gátja hatásának a semmit nem olvasás. Tudjuk, hogy legnagyobbjaink is legfeljebb féltucatnyi verssel, egyetlen regénnyel vagy drámával szerepelnek a köztudatban, az érettségi általános műveltségi szintjén. Illyéssel — és nemzedékétársai legtöbbszörrel, talán csak József Attilát kivéve — ma sokkal rosszabb a helyzet. A *Fáklyaláng* tévéjáték-változatát sokan látták, hiszen sokszor vetítették, de nem emlékeznek rá, vagy ha igen, nem tudják, ki a szerzője. Korábban a *Bartók-vers* volt a legismertebb, ma az *Egy mondat....*, s olykor beugrik a *Puszták népe*, a *Petőfi*, de nem olvasmányélményként. Állítom, hogy a magyartanárok fiatalabb nemzedékeinek sem sokkal mélyebb az ismeretszintje. S hiába van a tankönyvekben akár részletes Illyés-portré, tanítására a zsúfolt tananyag miatt sincs idő az érettségi előtti hetekben-hónapokban. Mennyire felhördülne az irodalmi közvélemény, ha Babits Mihály középiskolai tanítására — mint a Rákosi-korban — nem kerülne sor. Ám legalább ennyire abszurdum, hogy a legtöbbször hasonló a sorsa Illyés mellett Németh Lászlónak, Déry Tibornak, Szabó Lőrincnek, s a rájuk következő nemzedékek legfontosabb képviselőinek is.

Természetesen Domokos Mátyás is tisztában van a posztmodern érértékű tudat és ízlés másságával. Talán úgy is értelmezhető a helyzet, hogy ez a másság kapóra jön a felejteni akarók számára. Hiszen a felejtés egyik, hol kimondott, hol kimondatlan indoka Illyés műveinek a szolgálatelviségéből következő esztétikai ómódísága. A másik közéleti-politikai szereplése az évtizedek során. A két ok között könnyű a szerves kapcsolatot észrevenni: Ugyanaz a személyiség, ugyanazon alapelvek alapján törekedett arra, hogy minden, számára járható úton-módon megpróbáljon a magyarság helyzetén javítani. Szegényebbé vált-e ezzel művésze? Vitathatóbb-e közéleti szereplése?

Illyés műveinek tárgyilagos megítélését sok minden nehezíti. Elsősorban talán az, hogy a halála óta egyre gazdagodó szakirodalom dacára még mindig kevésbé van feldolgozva. Az átlagolvasót taszíthatja az is, hogy a műnemi változatosságot figyelembe véve is igen terjedelmes ez az életmű, s így könnyű eltévedni benne, nehezebb megelenni az egyéni olvasói ízlésnek leginkább megfelelő alkotásokat. Pedig éppen ez lehetne a kitérés egyik termékeny útja. Nemrég a budapesti bölcsészkaron vizsgáztatva az egyik diák lelkesen beszélt a *Magyarok* naplójegyzeteiről, amelyeket ő posztmodern szemmel és ilyen szövegeként is értelmezhetően olvasott, azaz korszerűnek talált. Ilyen találatokra a legelfogultabb olvasó is szert tehet az életműben búvárkodva. Szinte szegény, hogy kell írni: a nemzeti eszme központi szerepe korántsem korlátozta Illyés munkásságát. Mindaz, ami az általa átélt korok emberét foglalkoztathatta, őt is megragadta alkotóként is. Igazságtalanul utasítja el őt például a lételméleti kérdések központi szerepét hangsúlyozók tábora, mert ezek egyáltalán nem hangsúlytalanok nála. Műve a csak ideillő vonatkozásokat kiemelve és megtartva sem jelentéktelenedne el, ezeket az egészebe visszahelyezve viszont megiscsak pontosabban érthető, hogy miért lehetett és kellett őt nemzeti költőnek nevezni. Domokos Mátyás elemzései és interjúi pontosan látják és értelmezik is ezt a „kettősséget”, amely valójában teljesség. Amit tehát egyes ideológus-esztéták fogyatékoságnak állítanak, az éppen a gazdagság bizonyítéka.

A kettősség és a művek jó ismerőjeként, kötetek sorának, majd az életműsorozatnak a szerkesztőjeként Domokos Mátyás számos olyan ismerethez jutott hozzá, sok olyan történésnek volt tanúja, amelyekről ma már csak ő szólhat. E történésnek többnyire összefüggnek a mindenkori irodalompolitikával, s gyakran fontos a filológiai szerepük is. Ilyenek például a századunk *Nemzeti dalaként* is emlegetett *Egy mondat a zarnok-ságról* szövegváltozatairól és kiadástörténetéről leírtak. Egyértelmű lesz, hogy az 1956-ban közismertté vált szövegváltozat az emlékezetből való leírás kihagyásai miatt rövidebb a most már végérvényesen 1950-re datálható eredeténél. S megtudható az is, hogy bár a hatvanas évek közepétől a hatalom szerette volna, ha e vers ismét megjelenik most már Illyés nem járult ehhez hozzá, sem ekkor, sem később.

Irodalompolitika... Illyés e fogalmat még 1941-ben hatvány és görény párosításának nevezte, később héjára finomította a görényt,

pedig tapasztalatai nem lettek kedvezőbbek. Miért ez a nagyfokú ellen-szenv? Magyarazatul az 1945 előtti és utáni évtizedek egyaránt számos példát kínálnak. Kiemelkedően a népi-urbánus ellentétet és következményeit. Majd a kommunista kulturális politika abszurdításait 1956 előtt és után is. Domokos idéz egy 1960-as, szerintem is nagyon fontos naplójegyzetet: „Eddig azt hittem, Babitsot érte a legtöbb mocskok ebben az országban. Úgy van. De már versenytársa vagyok, s elszorul a szívem az undortól, hogy elébe fogok vágni. Mert én nem bírom.” S aki esetleg túl-érzékenységre gyanakodna, az olvassa el Kállai Gyula 1961-es, Illyéshez intézett sorait, amelyben egy hozzá intézett névtelen levelet a költőnek tulajdonít. „A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány első elnökhelyettese” így fejezi be levelét: „nem érzed, milyen mélyre süllyedtél a szarban?” Illyés Kádárhoz fordult elégtételért, aki ridegen elutasította a közreműködést.

Domokos Mátyás tanulmányai előtt kevéssé volt köztudott, hogy a Kádár-kor első évtizedében igen feszült a hatalom és Illyés viszonya. Hiába adott le Illyés köteteket a kiadóknak, azok nem jelentek meg, s amikor végre mégis, azt hosszas cenzori eljárásorozat előzte meg, amely versek tucatjait ítélte kihagyásra az 1961-es kötetből, s ezt kísérelte meg még 1964-ben is az az „ellenőrző” jelentés, amely leírta: „a kézirat egészét sem tartom eszmeileg megnyugtatónak”, majd felsorol 13 verset, mint a legtöbb gondot okozókat. Eddigre azonban — kényszerből s talán belátásból is — liberálisabbá vált a bolsevik diktatúra, s a *Dólt vitorla* végül is többszöri tizedelés nélkül jelenhetett meg. Illyésre azonban továbbra is „vigyáztak”, a „saját érdekében” is. Ennek legfontosabb kései példája a *Szellem és erőszak* c. esszékötet könyvesboltokba kerülésének megtiltása, a tízéves kényszerű záróltás 1978-tól. Ez és más történések életének utolsó éveiben egyre inkább kérdésessé teszik Illyés számára a becsületes alku elvének lehetségességét, értelmességét. Domokos Mátyás több helyen is kiemeli; az életútnak a harmincas évektől meghatározó gyakorlatias elve a becsületes alku. Szerinte „A költő tragikus vétké ebben a vonatkozásban: a jóhiszeműsége és a naivitása.” Mert azt hitte, hogy a bolsevikokkal lehet ily módon egyezkedni. Illyés és a hatalom viszonya a költő oldaláról valóban tragikus elemekkel telített, de ami a vétket illeti, egyértelműen aligha megválaszolható az a kötelező kérdés: vajon mi lett volna, ha Illyés „ellenáll”? Betölthette-e volna a nemzeti költő mégiscsak létező s mégiscsak betöltött feladatkorát? Igaz, Bethlen Gábor módjára, töröklél, némettel is egyezkedve cselekedett, de azért, hogy ha tündérország illúzió, legalább országnak megmaradjunk. S Egy válhat a magyar szellemi élet történetében a Rákosi- és a Kádár-kor Illyés-korrá, a görények és a héják politikájával szemben a hatyúéva.

A kétféle nézetrendszer stratégiai szintű ütközéseinek legfőbb oka a költő nemzet-felfogása. A forradalmár ifjúhoz képest az idő-sődő Illyés szerint a század legnagyobb problémája a nemzetiségi kérdés. Ő nagyszámú tapasztalattal gazdagodva-terhelve jutott kikerülhetetlenül arra a következtetésre, hogy „az individuális emberi jogok védelme megoldhatatlan a kollektív nemzeti jogok oltalmazása nélkül”, ahogy Domokos Mátyás megfogalmazta a lényegét. Ebből következett Illyésnek az a tevékenysége, amelyet a különböző pártállású internacionalizmusok oly egybehangozóan utasítottak el 1990 előtt és után is. S bizony ennek a szívszöves ellenérőnek is van szerepe abban, hogy általában a nemzeti sorskérdések, konkrétan egyes írók tevékenysége a manipulált közvélemény-szeletekben ellenszenvet vált ki. Annak az országnak a népessége, amely 1956 októberében még oly büszke volt magyarságára, a Kádár-kor tudatosan súlykolt internacionalizmusának hatására, amely hosszú évekre még a történelem-érettségit is eltörölte, úgy vélvén, hogy a múlt alaposabb ismerete újabb 1956-okhoz vezethet, egyre inkább a nemzeti közömbösség állapotába süllyedt. Egyébként egy olyan világtörténelmi szakaszban, amikor még Európában is felerősödött a kisebb népek nemzeti öntudata, amikor nyelvüket elcsérélt közösségek évszázadok múltán fordultak őseik kultúrájához. Ezért is kell oly fontosnak tartani, mint Domokos teszi, az 1977-es kötetben megjelent *Ninivében* c. verset. Ez a magyarság nyelvvesztő beolvasásának lehetőségét közömbösen fogadó értelmiségi társaságot mutat be, amelyben a költő helyzete: „Nyeltem is jóslatom, bús agg Jónás, Ninivében.” S e vers jelentésköréhez tartozik az a látszólag csupán életrajzi mozzanat is, hogy az utolsó években Illyés leggyakrabban a következő Petőfi-strófat idézte: „ Ha nem születtem volna is magyarnak, / E néphez állanék ezennel én, / Mert elhagyott, a legelhagyottabb / Minden nép közt a föld kerekén.”

Ide kapcsolódik Domokos Mátyásnak még egy rendkívül figyelemre méltó tézise, amelyet Kelet és Nyugat ellentétpárjával ragad meg, s ezzel a létező szocializmus és a polgári demokrácia különböző-

ségére utal. Az elemzés szerint Illyés a harmincas évek közepéig, pontosabban az oroszországi 1934-es utazásig „keletől” várja a haza jobb sorsát, ettől kezdve viszont rádöbben, hogy kibontakozást csak nyugatról várhatunk. E tézisnek egy részletes pályaképpben való elemzése nyilván sok finomító megállapítással, a hullámozgás érzékeltetésével járhatna, de azt a magam kutatásaival is igazolhatom, hogy egy ilyenfajta kettősség, váltás létezik a pályán. Én ezt úgy fogalmaztam meg, hogy 1945 előtt inkább a szociális, utána inkább a nemzeti kérdés a hangsúlyos Illyés világgképében, ám valóban megfontolandó e korszakhatárnak legalább részleges érvényű előbbre helyezése.

Domokos Mátyás könyvének csupán legfontosabb kérdésköréit kiemelve, az elemzésnek igazságait megfontolva belátható, hogy Illyés Gyula életműve, amely valóban élet és mű egységét is szemlélteti, nem csupán a lezáruló huszadik század, a „múlt” kutatói számára adott lehetséges anyag, hanem a nemzeti önismeret és így a mindenkor jelen és várt jövő szempontjából is gazdag tapasztalatok világképi és esztétikai szempontból is megkerülhetetlen tárháza. Az Illyés-felejtéssel tehát az egyén és a közösség is szegényíti s így gyengíti is önmagát. Köszönet illeti az irodalmárt, hogy ennek tudatosítását segíti.

Laczkó András

## KIKERÜLÜNK A KÜTMÉLYBŐL?

Sütő András Napló-ja

Sütő András három évtizednél hosszabb ideje bizonyítja, hogy a napló milyen változatos műfaji kereteket kínál. Belefér a jegyzet, az esszé, a tanulmány, az interjú, a hivatalos összefoglaló, az elbeszéléscsúcs, s természetesen a naponta leírt néhány sor. Az írói szabadság megélésének lehetősége, hogy a napló terjedelmi kötöttség nélkül írható néhány sortól a több oldalas esszéig ívelhető. Az irodalomtörténet által „naplójegyzetek”-nek minősített *Anyám könnyű álmot ígér* után az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* bizonyította, hogy az igényes napi följegyzés miként fordulhat át könnyedén sorsról, jelenről (s jövőről) szóló esszébe vagy elbeszélésbe. Ebben az átfordításban — az író pontosan megmondta — nem kis szerepe volt az otthonról hozott szavaknak: „Ha megállok fölöttem: borzongató sejtelem küldi felém a kölcsönállapot élményét; azzal, hogy a közös pokroccal alól is a Másba kíváncsoztam, otthoni szavaim nélkül valóban a Semmibe kerültem.”

A tekintélyes terjedelmű *Napló* összefoglalja mindazt, amit az erkölcsi helytállás címszava alatt érthetünk, illetve, amit a megőrzés parancsának nevezünk. Ezek külső és belső — mondhatni, napi — nehézségeit csak olyan alkotó ember tudja, aki egyre szorítóbb körülmények közé került, s azokra a körülményekre nem vagy alig gyakorolhat hatást (fölmérve azt, hogy a szorítás — mert lehetséges — egyre fokozódik). Így az objektivitás is hozzájárult, hogy metamorfózis történjék Sütő korábban csak Önmagának (az utókornak) írt *Naplójával*, Az átváltozás egyik mozgatója az a dokumentum-érték, ami a följegyzések legfőbb sajátja. Az író a leírattal megőrizte és az olvasóknak közvetítette például azokat az eseményeket, amelyeket egy nyílt levél kiváltott a hatalom látható és láthatatlan embereiből. A látható ezt írta Sütő: „Közel háromórás kemény vita B. belügyi ezredessel. A Sinkovits-hoz írott s a magyar rádióban elhangzott nyílt levelem úgy mond »fölháborította«, elképesztette őt. Tászkájában a levél gondos román fordítása. A vitában felhozott nemzetiségi bajokból semmit sem fogad el valódiként.” A *Naplóban* természetesen újra és újra előbukkan a láthatatlan ellenfél is, akit a szerző — érthetően — „telefonpatkány”-nak nevez, mert magyarul és románul rendre életveszélyesen fenyegette.

Dokumentum-értékű az is, amit Sütő *Naplójában* az írók sorsalukalásról lejegyzett. Hogy az „ürüggyel” lefolytatott házkutatások alkalmával az „illetékesek” mindig találtak valami kompromittálót. S annak a kéziratnak, tárgyának életet és munkát befolyásoló következményei voltak. Mielőtt bárki azt mondaná, hogy ismerjük, tudtunk és tudunk ilyen esetekről, s átlapozná az eseteket rögzítő oldalakat, meg kell jegyezni, hogy Sütő megrázó pontossággal körülhatárolta a rafinálnak tűnő és válogatás nélküli (mármint: a vélt ellenfelek között nem válogató) indítást. Történelmileg tanulságos példa, amit 1989. május 31-én vetett papírra az író. Akkor a marosvásárhelyi Bolyai Liceumban az Utunk szerkesztői nem tarthattak fölolvast, pedig köztük volt a párthoz tartozó, nemzetgyűlési képviselő, írószövetségi titkár főszerkesztő is. Mindez — sejjik a naplójegyzet második jelentéssrétege — azért, mert a külső és a belső cenzúra legalább úgy — néha jobban — működött, mint a hivatalos.